

*Сулима О. П.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

ДО ПИТАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ДІЄСЛОВА

Анотація. У статті розглянуто дві основні лексико-семантичні класифікації дієслівної лексики, зокрема В.М. Русанівського та дослідників Уральського університету. З'ясовано основні переваги та недоліки.

Ключові слова: дієслово, лексико-семантичне поле, лексико-семантична група, сема, семема.

Постановка проблеми. Сучасні лінгвістичні дослідження все частіше спрямовані на аналіз семантики, що зумовлено вищою «рухливістю» лексичної системи, яка є найяскравішим виразником значень. Нові слова з'являються разом із новими поняттями, старі – набувають нових семем у не зовсім властивому вживанні. Рухливість лексичної семантики сприяє тому, що дослідники весь час повертаються до дослідження саме цього аспекту мовних одиниць, обґрунтовуючи та здійснюючи нові класифікації різних класів слів, зокрема дієслова.

Дієслівну семантику тривалий час активно досліджують в українському та зарубіжному мовознавстві. В україністиці дієслово було об'єктом розвідок В.М. Русанівського (семантико-функціональний аспект), І.Р. Вихованця (лексико-семантичні та функціональні групи), О.І. Леути (лексико-семантичні групи), А.С. Стадній (нові конотативні значення дієслів у сучасній мові), С.М. Дишлевої (спільні семи та співвіднесеність дієслів із фактами позамовної дійсності). Окремі лексико-семантичні групи та особливості розглядали: І.І. Овчиннікова (дієслова конкретної фізичної дії із семантикою створення об'єкта), В.В. Гумовська (дієслова мислення), Н.М. Мединська (семантичне поле дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії та його структура), Л.І. Лонська (дієслова буття), Т.В. Мирончук (дієслова розташування), А.В. Сорочан (лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів), А.В. Шумейкіна (дієслова конкретної фізичної дії), О.В. Бабакова (семантична структура та функціонування дієслів звучання) та інші. Дериваційну специфіку дієслівної лексики в аспекті семантики досліджували Т.М. Лагута (семантико-типологічна характеристика відсубстантивних дієслів), Н.В. Лахно (префіксальна сполучуваність дієслів руху), Н.В. Адамець (словотвірна парадигматика дієслів руху в сучасній українській мові), О.П. Кушилик (типологія словотвірних парадигм похідних дієслів в українській мові), Н.М. Пославська (структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта), Г.А. Ярмоленко (віддієслівні іменники української мови в когнітивно-ономасіологічному аспекті), Л.В. Сегін (структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості), Г.В. Кочерга (мотивація відіменникових дієслів). В аспекті синтаксичних функцій та семантики дієслова аналізували Н.Б. Іваницька (функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів), Г.П. Серпутько (семантичні й функціональні параметри дієслів

ставлення до об'єкта та суб'єкта), І.М. Прокопенко (синтаксичні функції синсемантичних дієслів), Н.Г. Ніколаєва (семантико-синтаксична організація речень із дієслівними предикатами мовлення), О.В. Мартина (семантико-синтаксична структура речення з інтерперсональними дієсловами) та інші. У зарубіжному мовознавстві семантику дієслова досліджували У. Чейф (семантичні масиви дія, стан, процес, дія-процес), Л.В. Щерба (основне значення у дієслова – дії), В.М. Ярцева (активні та пасивні дієслова), Н.Ю. Шведова (дієслова дії, стану та розмиті семантики, в яких стан накладено на дію), Ю.Д. Апресян (дія, діяльність, заняття, поведінка, вплив, процес, прояв, подія, розташування в просторі, локалізація, стан, характеристика, вміння, параметр, існування, відношення, інтерпретація), Л.В. Васильєв (лексико-семантичне поле психічної діяльності), Є.В. Кузнєцова, Л.Г. Бабенко, Н.О. Боровикова та інші (лексико-семантичні поля дієслівної лексики), А.Л. Шарандін (дієслова зі значенням дії, стану та процесу).

Мета статті – проаналізувати класифікації дієслівної лексики, запропоновані В.М. Русанівським та представниками Уральського університету, як найбільші та всеохопні, визначити основні недоліки та переваги.

В українському мовознавстві автором однієї з найдокладніших лексико-семантичних класифікацій дієслівної лексики є В.М. Русанівський, який видив 41 семантичну групу. Поділ дієслів дослідник здійснив за такими ознаками, як: «1) сполучуваність дієслів в особових формах із дієсловами у формі інфінітива; 2) сполучуваність дієслів з іменниками в формі називного, родового, давального, знахідного й орудного відмінків без прийменника, а також із прийменниками у формі родового відмінка з прийменниками **з, в (у), до**, у формі знахідного відмінка з прийменниками **про, за, в**, у формі орудного відмінка з прийменниками **з, за, перед, між**; 3) можливість утворення від цієї дієслівної лексеми пасивного дієприкметника» [1]. Незважаючи на окреслені критерії, за якими відбувалася диференціація дієслів, класифікація В.М. Русанівського переважно інтуїтивна.

«...Більшість виділених груп, – наголошує дослідник, – об'єднана спільним функціонально-семантичним значенням, тобто дієслова, що належать до них, мають єдине призначення і передають якусь загальну ознаку, що відрізняє один вид дії від іншого: дію-переміщення від дії-місцеперебування, дію, скеровану на об'єднання об'єктів, від дії-процесу і т. д.» [2]. Хоча серед виділених груп немає угруповань зі значенням «дія, скерована на об'єднання об'єктів», а також «дія-процес». Варто було б окреслити спочатку загальніші угруповання, а потім – конкретніші, з вужчим значенням, оскільки частина дієслів названих семантичних масивів лишилася поза класифікацією.

Слід також наголосити на тому, що за межами виділених груп В.М. Русанівський лише автосемантичні дієслова, тобто ті, для яких зв'язок з іменником чи інфінітивом не є обов'язковим: *ахати, буяти, блаженствувати, жити, квітувати, козакувати, плакати, робітничити, столярувати, цвісти* і т.д. [3]. Отже, у такому разі дослідник ураховує лише функційний аспект, оскільки за семантичним такі дієслова можна розподілити за відповідними групами: дієслово *ахати* можна зарахувати до дієслів *мовлення*, а *робітничити* та *столярувати* – до ЛСГ *праця*.

Окремі виділені об'єднання є суперечливими, оскільки не спираються на названі ознаки. Так, групу зі значенням *навчання*, до якої дослідник зараховує дієслова *навчати, учити, вивчити*, виділено лише за семантичним критерієм, оскільки функційно ці дієслова мають різні характеристики: лексеми *навчати* та *учити* в особових формах поєднуються з інфінітивом (*навчати/учити їздити на велосипеді, навчати/учити читати*), проте дієслово *вивчити* не має такої властивості. Крім того, ці дієслова керують різними формами залежних іменників. Єдиним об'єднувальним чинником є здатність утворювати пасивні дієприкметники: *навчений, учений, вивчений*. Дієслово *звати*, зараховане автором класифікації до групи *прохання* і *примусу*, синонімічне *кликати* лише у третьому значенні, причому стилістично маркованому, розмовному мовленні. Прямим значенням є «іменувати кого-, що-небудь; називати, прозивати» [4], що абсолютно не пов'язано з проханням або примусом. Окремо виділено групи *мовлення* і *розмови*, при цьому дієслово *говорити* належить одночасно до обох груп. Не зовсім зрозуміло, який основний критерій розмежування цих угруповань, оскільки дієслова обох груп не поєднуються з інфінітивом, не утворюють дієприкметників та керують тими самими формами залежних іменників. Диференціація за семантикою не переконлива, адже лексемам цієї групи властива одна архісема – мовлення. Дієслово *оповідати*, що належить до групи *мовлення*, має значення «повідомляти щось про кого-, що-небудь, описувати; передавати словами бачене, пережите і т. ін.; розповідати» [5], а дієслово *дискутувати* (група *розмови*) – «вести дискусію про що-небудь, обговорювати що-небудь» [6], обидва дієслова пов'язані із семантикою мовлення, передання інформації про щось комусь. Виокремлення двох однакових груп не є доцільним. Дієслова *думати, мислити*, на думку В.М. Русанівського, необхідно зарахувати до груп *мислення* і *праці*. До останньої вчений зараховує також лексему *мудрувати*. Названі дієслова можна кваліфікувати як ЛСГ *праці* лише тоді, коли вони пов'язані із суб'єктом *філософ* або *мислитель*, оскільки аналіз та висновки в такому разі можуть бути елементом професійної діяльності. Однак в інших випадках реципієнт не сприйматиме ці одиниці так, як виразники семи *праця*.

Групи 23, 30, 33, 36 і 39 об'єднані спільною назвою та значенням: *ставлення до об'єкта*, проте диференційовані за різними граматичними зв'язками. При цьому до групи 23 належать дієслова *зневажати, кривдити, цькувати, шарпати* (разом із *гризти, кусати, клювати*), що семантично тотожні лексемам групи 30: *глузувати, ктити, сміятися*. Дієслово *тупати* (група 36), на думку В.М. Русанівського [7], функційно тотожне дієслову *гніватися, досадувати, кричати*, проте першими поширювачами, що виникають асоціативно, будуть такі: спосіб дії (*голосно, важко тупав*), каузатор (*тупнув від злості, від безсилля*) або інструменталь (*тупнув*

ногою, чоботом, підбором). Об'єктний актант *на кого?* можливий, проте асоційований після обставинних сирконстантів. У групі 39 лексем *бравірувати, хвалитися, хвастатися, хизуватися* вживані з додатком у формі О.в. без прийменника, а лексеми *бундючитися, схилитися, запобігати* – з додатком у формі О.в. із прийменником **перед**, тобто в межах групи дієслова неоднорідні за валентнісними можливостями, тобто не дотримано функційного критерію.

Крім того, В.М. Русанівський вважає, що «можливість входження того чи іншого дієслова в певну вузьку семантичну групу зумовлює його здатність виступати синонімом інших дієслів цієї семантичної групи. Так, дієслово *кричати*, будучи належним до семантичної групи 18, є синонімом дієслів *буркати, говорити, оповідати*, входячи в семантичну групу 36, воно стає в один синонімічний ряд із дієсловами *гніватися, сердитися, тупати* та ін. Дієслово *думати* (мати намір) і *думати* (над чим) належить до дієслів *мислення* (група 5) і до дієслів, що вживаються на означення *праці* (група 40) і т. д.» [8]. Проте названі дієслова не є синонімічними в межах різних ЛСГ, зокрема дієсловом *кричати* не можна замінити дієслово *тупати*, а дієсловом *думати* – *трудитися*.

Найбільшим недоліком аналізованої класифікації є те, що врахування одночасно семантичного та функційного критеріїв призвело до сплутування дієслів у межах різних ЛСГ, виокремлення невеликих груп, які пов'язані або семантикою, або функційними особливостями. Також у деяких випадках В.М. Русанівський обирає «зручну» семантику, незважаючи на те, чи це первинне (узуальне) значення, чи вторинне (стилістично марковане). Так, для дієслова *сміятися* первинним значенням є «видавати сміх від веселощів, радості, нервового збудження і т. ін.» [9], однак дослідник оперує значенням «насміятися, глузувати з кого-, чого-небудь, висміювати чийсь дії, вчинки і т. ін.» [10], що є похідним, і зараховує його до ЛСГ *ставлення до об'єкта*.

У російському мовознавстві однією з найфундаментальніших праць у сфері дієслівної семантики є словник-довідник «Лексико-семантические группы русских глаголов», укладений за загальною редакцією Т.В. Матвеевої, що є результатом тривалої роботи кафедри Уральського університету. Дослідження ґрунтувалося на семантичному принципі. У словнику виділено три такі поля: дії, стану та відношення. У межах полів виділено підполя, а в межах підполів – лексико-семантичні групи (усього – 108). До поля дії належать усі дієслова, в яких динамічна ознака спрямована на об'єкт, зокрема це підполя переміщення, фізичного впливу на об'єкт, інтелектуальної, мовленнєвої, соціальної, фізіологічної, творчої діяльності, звучання, уміщення об'єктів. Це поле є найбільшим і найрізноманітнішим. До поля стану належать не лише дієслова фізичного, фізіологічного та психічного стану, але і якісного, соціального, функційного стану та буття. Поле відношень вміщує підполя взаємовідношення, володіння, міжособистісних та соціальних відносин. Автори дослідження у вступі зазначили, що основним критерієм виділення ЛСГ стала семантика дієслів, причому обов'язково перше значення [11], однак і ця класифікація не є ідеальною.

Варто зазначити, що в окремих випадках дієслова викликають асоціації не з першим значенням, а з другим або ж третім. Так, до ЛСГ *професійно-трудова діяльність* з базовими дієсловами *працювати, трудитися* [12] належать дієс-

лова *сіяти/посіяти*, що на сучасному етапі не пов'язані лише з професійною діяльністю. До ЛСГ *власне покриття* (одного об'єкта іншим) з базовим дієсловом *покрити* зараховано лексеми *залити, припорошити*, а також *обледеніти* [13], що сприймане як «покритися вологою, що потім заледеніла». До підгрупи дієслів *каузації початку існування* з базовим дієсловом *породити* ЛСГ дієслів початкової форми буття, існування зараховано *колоситися* та *плодоносити* [14]. Хоча дієслово *колоситися* має значення «викидати колос», однак воно вживане з іншою семантикою – «виднітися колосками» [15]. Дієслово *плодоносити* абсолютно не пов'язане з початком існування, зокрема каузації, адже має значення «давати плоди» [16], що належить до ЛСГ *характеризації*. До дієслів підгрупи *початку події, дії* з базовими дієсловами *початися, почати* належать *роззоріти, розвиднитися (рассвети)*, що позначають кінцеву фазу дії [17]. До підгрупи *становлення фізичної якості* без базового дієслова [18] зараховано лексеми *розслабити*, що означає «робити фізично та психічно слабим, кволим, немічним» [19], тобто семантика вміщує не лише фізичні, але й психічні перетворення; *тупіти* – «робити тупим» [20], що вказує на дію, спрямовану на об'єкт (пор. з іншими дієсловами цієї підгрупи: *холодіти, тепліти, густіти, тупіти, пустіти, рідіти, рябіти, черствіти*, в яких процес відбувається без впливу зовні, безпосередньо).

Неточно визначено дієслова ЛСГ *ставлення з негативною оцінкою* (базове дієслівне словосполучення ставитися негативно): до неї зараховано лексеми *турбувати*, що має значення «викликати неспокій, хвилювання; непокоїти» [21], *підлещуватися* «лестощами, догідливістю, вихваланням і т. ін. добиватися доброго ставлення, вигоди, користі тощо» [22], *блюзнити* – «зневажати, поганити що-небудь святе, високе і т. ін.» [23], *сумніватися* – «відчувати, висловлювати сумнів щодо вірогідності, можливості чого-небудь; не бути впевненим у чомусь» [24]. Семантика названих дієслів не пов'язана з негативним ставленням, а якщо пов'язана, то її вияв можливий лише з обмеженим колом суб'єктів (*блюзнити*). Лексема *підлещуватися* за семантикою тотожна дієсловом ЛСГ *схильності до контакту* з базовим дієсловом «настроювати, налаштовувати (до себе)» [25]: *задарувати, приворожити, приручити, узгодити, задобрити* тощо. Семантичної тотожності між дієсловами *турбуватися, підлещуватися, сумніватися* та лексемами *ненавидіти, знущатися, насміхатися, недолюблювати, соромити, засуджувати, глумитися* немає. До ЛСГ *дозволу* (базове дієслово *дозволити*) зараховано розмовне дієслово *датися/даватися*, однак у словнику С.І. Ожегова, який став об'єктом лексикографічного дослідження, вказано, що це дієслово вживане переважно із запереченням, тобто має протилежну семантику [26]. Необгрунтованим є зарахування до ЛСГ *хвороби* з базовим дієсловом *хворіти* лексеми *заразитися* «сприймати заразу» [27] та *перебіститися* «1) збіститися (про багатьох); 2) після легковажного, буремного життя заспокоїтися [28]», оскільки вони не мають або вже втратили сему «хвороба».

Основним недоліком аналізованої класифікації є те, що частина дієслів поділена або за не зовсім точним значенням, або за тим, що вже не сприймається як первинне. Крім того, сумнівним є виокремлення лише трьох полів, оскільки значна кількість дієслів, кваліфікованих як дієслова стану, насправді позначають динамічну ознаку – так звані «інхотивні дієсло-

ва»: *вітріти, розвітрюватися, розтягнутися, тупіти, тупішати, холодіти, рідіти, рідішати, холодати, розвиднятися* тощо, які безпосередньо пов'язані з процесуальністю. Окремі групи поля дії також більше спрямовані у сферу процесуальності, а не власне дії. Так, це ЛСГ суб'єктного переміщення, звучання, професійно-трудової діяльності (*віяти, нахлинити, дути, дмухати, сіяти, завивати* тощо). Однак перевагою класифікації русистів є неврахування специфіки залежних компонентів – іменників та інфінітивних форм, що дозволило точніше згрупувати дієслівну лексику.

Отже, складність лексико-семантичної класифікації дієслівної лексики полягає: 1) у відсутності єдиного підходу до виділення категорійної семантики (більшість учених вважають, що дієслово «апріорі» позначає процес, тому виділення окремого лексико-семантичного поля процесу не має сенсу); 2) перехід першого значення дієслівної лексеми до периферії, а асоціативний зв'язок мовця з похідними значеннями; 3) неможливість урахування неосновних значень через велику кількість; 4) належність вторинних семем того самого дієслова до різних лексико-семантичних груп. Найбільші лексико-семантичні класифікації дієслівної лексики мають окремі переваги, зокрема враховують найменші елементи семантики, функціонування дієслів. Водночас розгалуженість значення того самого дієслова не дозволяє чітко класифікувати всі дієслівні одиниці. Подальші дослідження дієслівної лексики можуть бути спрямовані у сферу процесуальної семантики.

Література:

1. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969. С. 326.
2. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969. С. 330.
3. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969. С. 330.
4. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 4. С. 181.
5. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. С. 718.
6. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1971. Т. 2. С. 285.
7. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969. С. 330.
8. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969. С. 330.
9. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 9. С. 413.
10. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 9. С. 413.
11. Лексико-семантические группы русских глаголов : учебный словарь-справочник / под общ. ред. Т.В. Матвеевой. Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1988. С. 6.
12. Лексико-семантические группы русских глаголов : учебный словарь-справочник / под общ. ред. Т.В. Матвеевой. Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1988. С. 59.
13. Лексико-семантические группы русских глаголов : учебный словарь-справочник / под общ. ред. Т.В. Матвеевой. Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1988. С. 26–27.
14. Лексико-семантические группы русских глаголов : учебный словарь-справочник / под общ. ред. Т.В. Матвеевой. Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1988. С. 63.
15. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 4. С. 233.

16. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1975. Т. 6. С. 589.
17. Лексико-семантические группы русских глаголов : учебный словарь-справочник / под общ. ред. Т.В. Матвеевой. Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1988. С. 64.
18. Лексико-семантические группы русских глаголов : учебный словарь-справочник / под общ. ред. Т.В. Матвеевой. Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1988. С. 69–70.
19. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 8. С. 810.
20. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 10. С. 321.
21. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 10. С. 325.
22. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1975. Т. 6. С. 449.
23. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 204.
24. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 9. С. 840.
25. Лексико-семантические группы русских глаголов : учебный словарь-справочник / под общ. ред. Т.В. Матвеевой. Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1988. С. 91–92.
26. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка : 80 000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд. Москва : Азбуковник, 1997. 944 с. URL: <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=6019> (дата звернення 23.04.2019).
27. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 3. С. 286.
28. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка : 80 000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд. Москва : Азбуковник, 1997. 944 с. URL: <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=6019> (дата звернення 23.04.2019).

Сулима О. П. К вопросу лексико-семантической классификации глагола

Аннотация. В статье рассмотрены две основные лексико-семантические классификации глагольной лексики, в частности В.М. Русановского и исследователей Уральского университета; проанализированы их основные преимущества и недостатки.

Ключевые слова: глагол, лексико-семантическое поле, лексико-семантическая группа, сема, семема.

Sulyma O. To the question of the lexico-semantic classification of the verb

Summary. The article deals with two basic lexical-semantic classifications of verbal vocabulary: V.M. Rusanivsky and researchers of the Ural University. Their main advantages and disadvantages were found.

Key words: verb, lexical-semantic field, lexical-semantic group, sem, semema.